

## II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ KİTAP DİPLOMASİSİ BOOK DIPLOMACY IN THE PERIOD OF ABDULHAMİD II

Hakan ANAMERİÇ\*  
Fatih RUKANCI\*\*

**Makale Bilgisi**    **Article Info**

Başvuru: 2 Şubat 2017    Recieved: February 2, 2017  
Kabul: 17 Haziran 2017    Accepted: June 17, 2017

### Özet

*Bir devletin büyüklüğü ve itibarı yalnızca yüzölçümü, askeri gücü ve mali kapasitesi gibi somut faktörlerle değerlendirilemez. Bunların yanı sıra dünya bilim ve kültür hayatına katkı sunan bilimsel, sanatsal ve kültürel eserler de aynı oranda etkili olabilmektedir. II. Abdülhamid dönemi birçok toplumsal ve siyasi çalkantıların yaşandığı ve yaşatıldığı zorlu bir süreç olarak hatırlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin etki alanının daraldığı ve hatta beka sorununun tartışıldığı bu mücadele döneminde bir padişahın kültürel ve bilimsel gelişmeleri takip edebilmesi ve bilgi kaynakları bağlamında yabancı ülkelerle değişim ve hediyeleşme diplomasisini sürdürmesi oldukça önemlidir. Bu çalışmada, II. Abdülhamid döneminde yabancı ülkelerle yapılan karşılıklı bilgi kaynağı değişim ve hediyeleşmelerine ilişkin örnek arşiv belgeleri incelenmiştir. İncelenen bu arşiv belgeleri hangi ülkelerle ne tür bilgi kaynaklarının paylaşıldığı noktasında bizlere somut bilgiler sunarken, bu döneme ilişkin yapılan bilimsel tespit ve yorumlara da kaynaklık edebilmektedir. Bilim ve kültürün, siyaset ve diplomasi ile ilişkisinin de ancak bu tür belgesel çalışmalarla aydınlatılabileceği ise bu çalışmanın amaçları arasında sayılabilir.*

**Anahtar Kelimeler:** kitap diplomasisi, II. Abdülhamid dönemi kütüphaneciliği, uluslararası ilişkiler, Türk kütüphaneciliği, Osmanlılarda kitap kültürü.

### Abstract

*The greatness and reputation of a state can not be judged only by concrete factors such as surface area, military power and financial capacity. In addition to all these, scientific, artistic and cultural works contributing to world science and*

---

\* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, hakanameric@gmail.com

\*\* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, frukanci@gmail.com

*culture life can influence as well. The era of Abdülhamid II. is remembered as a difficult course of time in which many social and political turbulences were experienced. As the Ottoman Empire's influence narrowed and even the survival problems were discussed, it was very important for the Sultan to follow the cultural and scientific developments and to maintain diplomacy of exchange and mutual gift giving in the context of information sources. In this study, archival documents related to mutual exchange of information and gifts with foreign countries during the period of Abdulhamid II., were examined. While these archival documents provide concrete information to us about the sources and types of information shared, they can also serve as a basis for scientific findings and interpretations made about this period. One of the aims of this study is the fact that the relationship between science and culture, politics and diplomacy can only be enlightened by such documentary studies.*

**Keywords:** *book diplomacy, librarianship in the period of Abdulhamid II, international relationships, Turkish librarianship, book culture in the Ottoman Empire.*

II. Abdülhamid dönemi, büyük bir devletin siyasi, askeri, ekonomik, idari ve kültürel yönlerden çöküşün eşiğine geldiğinin birçok örnek ile anlatılabildiği bir sürece tanıklık eder. 1789 Fransız İhtilali ve milliyetçilik akımları, 1820-1840 Sanayi Devrimi'nin yeni düzeni ve yeni 'pazar' arama çabaları, 1848 özgürlük hareketleri, 1853-56 Kırım Savaşı'nın kısmî olumlu etkileri, 1873 ekonomik krizinin yankıları, 1882 siyasi/askeri bloklaşmalar, 1876-1878 Balkanlardaki karışıklıklar ve 93 Harbi, 1882-1885 yılları arası Mısır, Somali ve Habeşistan'ın işgali, 1885-1905 yılları arası yine Balkanlar (Bulgaristan-Makedonya), Girit ve Yemen ayaklanmaları, Ermeni sorunu gibi birçok gelişmeden coğrafi ve sosyo-kültürel yapısı nedeniyle büyük oranda olumsuz etkilenen Osmanlı Devleti, geciktiği *yenilenme* dönemini, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren gerçekleştirmeye çalışmıştır. Ancak Osmanlı yöneticileri Batı'nın yenilenme hızına ne yazık ki erişememiş bu süreci mecburen kısa bir sürede ve mümkün olduğu kadar topraklarını ve siyasi bütünlüğünü koruyarak yapmaya çalışmıştır. Bu sürecin en dikkat çekici dönemi 31 Ağustos 1876 - 27 Nisan 1909 tarihleri arasındaki Sultan II. Abdülhamid dönemidir. Bu dönem, Batılılaşmanın sadece askeri ve siyasi yönden değil, toplumu meydana getiren, onu bir arada tutan ekonomik, kültürel, bilimsel ve bunlara bağlı diğer tüm alt alanlarda yapılması gerektiğinin vurgulandığı ve kısmen uygulandığı bir süreci de kapsamaktadır. Kurumsal ve toplumsal yapının değiştiği bu dönemde ön plana çıkan bir diğer araç da *bilgi*dir. İletişim ve ulaşım olanaklarının büyük ilerleme gösterdiği son 30 yıllık süreçte *bilgiye* sahip olmak bu mücadelecî ortamın önemli avantajlarından biri olmuştur. *Bilgiye* sahip olmanın stratejik

ve siyasi bir güç olarak kullanıldığı XIX. yüzyılın ikinci yarısı, kültürel ve bilimsel faaliyetlerin de Osmanlı Devleti başta olmak üzere Doğu toplumları/kültürleri üzerine *oryantalizm* adı ile yoğunlaştığı bir süreci de beraberinde getirmiştir.

II. Abdülhamid'in hükümdarlığının başlangıcı olan 1876 yılında büyük devletlerin etkisi dünyanın büyük bölümüne henüz tam olarak ulaşmamıştır. Ekonomik, siyasi ve askeri mücadeleler şiddetlenmiş, çatışmalar artmış, Avrupa'nın büyük devletleri aralarında sürdürdükleri mücadeleyi kendi coğrafyalarının dışına kaydırmaya başlamışlardır. Bu coğrafyalar her biri için tartışılmaz, ödün verilmez öneme sahip olan Ortadoğu, Boğazlar, Balkanlar, Akdeniz havzası özellikle Kıbrıs, Mısır ve Kuzey Afrika'dır. Bahsedilen dönemde bu coğrafyanın büyük bölümünün hâkimi Osmanlı Devleti'dir. Yani bu mücadele Osmanlı Devleti üzerinde yoğunlaşmış, II. Abdülhamid'in 33 yıllık iktidarının bitişi olan 1909'da ise Afrika ve Asya'nın büyük bölümü Avrupa devletlerinin hâkimiyetine geçmiştir.<sup>1</sup>

İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, İtalya ve Avusturya-Macaristan gibi Avrupa'nın büyük devletlerinin söz konusu etkisi sadece ekonomik ve siyasi alanda değil, bu iki alanın desteklediği, ekonomik ve siyasi alanlara ciddi veriler/kaynaklar sağlayan kültürel ve bilimsel alanlarda da etkisini artırmıştır. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren yükselişe geçen oryantalizm, Avrupalı büyük devletlerin yüzyıl sonraki hedeflerini özellikle kültürel ve bilimsel yönden destekleyen bir süreç olmuştur. Avrupalı büyük devletler Doğu'nun eski -kadim- ve güncel yaşamını Batı'ya aktarmak/tanıtmak için organize olmuş aynı zamanda kendi aralarındaki mücadeleyi de sürdürmüşlerdir. Arkeolojik, antropolojik, etimolojik ve etnolojik çalışmalar sonucunda elde edilen Doğu eserleri/Doğuya yönelik bilgi, iletişim ve ulaşım olanaklarının da geliştiği bu dönemde, Batı'nın bilgisine sunulmuştur. Bu eserler yine XIX. yüzyılın son çeyreğinde önemleri artmaya başlayan milli müze ve kütüphanelerde *Batı Dünyası*'nın kaynakları olarak toplanmış ve sergilenmiştir. Bu bağlamda oryantalizmin siyasi ve ekonomik amaçlar için kullanıldığı bir gerçektir. Bunların büyük bölümüne kaynaklık eden Osmanlı Devleti'nde ise imparatorluk müzesi olan *Müze-i Hümayun* 1869 -gelişme dönemi 1880'den itibaren-, milli kütüphane denilebilecek *Kütübhane-i Umumi-i Osmani* ise 1882'de kurulmuştur.

II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti'nin daha uzun yaşaması için ülkesindeki ve Batı'daki gelişmeleri, bu gelişmelere neden olan kurumları

<sup>1</sup> François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev.: Halil Berktaş, İstanbul, Homer Kitabevi, 2006, s. 14.

yakından takip etmiştir. Bunda 21 Haziran - 7 Temmuz 1867 tarihleri arasında dönemin padişahı ve amcası Abdülaziz ile beraber gittiği Avrupa Seyahati'nin de büyük etkileri vardır. Bu kurumların çoğu uzun süre Batı emperyalizminin de temsilcileri olmuşlardır. Emperyalizm 1850'den sonra sadece ekonomik ve siyasi alanda değil kültür, eğitim ve bilim alanlarında da etkisini artırmaya başlamıştır. Bu kurumlar bilgiyi üreten, depolayan ve bilimsel açıdan eleştiren/yenileyen bilim akademileri, dernekler, üniversiteler, enstitüler ve bilgiyi koruyan, toplumsallaştıran müzeler ve kütüphanelerdir. Büyük devletlerin milli müze ve kütüphaneleri kendilerine kültürel ve bilimsel mirasın korunması ve aktarılması görevini yükledikleri gibi en stratejik *bilgiye*; en değerli, nadide ve orijinal *bilgi kaynaklarına* sahip olma ayrıcalıklarını da sunmaktadır. Dolayısıyla bu kurumlar hem *kraliyet/imparatorluk-royal/imperial* kütüphaneleri hem de *milli-national* kütüphaneler olarak çağlarının kültürel ve bilimsel özelliklerini barındıran kurumlar olmuşlardır. II. Abdülhamid de hem devletin yönetimini topladığı Yıldız Sarayı'nda kurdurup geliştirdiği özel-saray kütüphanesi olan *Yıldız (Saray) Kütüphanesi (Kütübhan-e-i Hümayun)*, hem 1882'de kurulmasını desteklediği Osmanlı Devleti'nin *milli* kütüphanesi olan *Kütübhan-e-i Umumi-i Osmani* hem de kendi hükümdarlık döneminde kurulmasını sağladığı *Bab-ı Ali Kütüphanesi, Müze-i Hümayun Kütüphanesi, Mülkiye Kütüphanesi* ve *Darülfünun Kütüphanesi* ile emperyalizmin kültürel ve bilimsel yansımalarını Osmanlı toplumuna birçok iç ve dış sorunla uğraşılmasına rağmen sınırlı da olsa aktarmaya çaba göstermiştir. Bu bakış açısının Batı'daki *milli* kütüphane kurumu ile paralellik gösterdiği bir gerçektir. Her ne kadar Batı'daki bazı *milli* kütüphanelerin kuruluş tarihleri, Osmanlı *milli* kütüphanesinden eski olsa da yükselme/gelişme dönemlerinde siyasi aktörlere bağlı olarak tarihsel paralellikler göstermişlerdir. Amerikan milli kütüphanesi olarak bilinen *Library of Congress*, XIX. yüzyıl başında kurulmuş olmasına rağmen hem sahip olduğu derme hem de kütüphane binası olarak gelişim gösterdiği dönem 1888-1894 yılları arasındadır. *The British Museum* ise bünyesinde barındırdığı *The British Library* ile 1972'de ayrılmış ancak birlikte oldukları süreçte 1850-1900 arasındaki dönemde özellikle de oryantalizm ile bir dönüşüm ve kaynak zenginliğine kavuşmuştur. Osmanlı Devleti'nin uzun bir dönem rakibi, son dönemlerde ise müttefiki olan Almanya milli/kraliyet kütüphanesi *Hofbibliothek-Staatbibliothek zu Berlin*, XVII. yüzyılda kurulmuş, 1810-1890 yılları arasında büyük gelişme göstermiş ve 1912'de *Deutsche Nationalbibliothek*'e dönüştürülmüştür. Dönemin büyük devletleri arasında olan ve milli birliğini en son tamamlayan İtalya'nın milli kütüphanelerinden *Biblioteca Nazionale Centrale di Roma* Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876'da, *Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze* ise 1885'te kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nin son 150



yılındaki en büyük rakibi olan Rusya'nın ise milli/kraliyet kütüphanesi *Imperatorskaya Publichnaya Biblioteka* (Императорская публичная библиотека) 1735'de kurulmuş ancak siyasi mücadeleler ve savaşlar nedeniyle 1860'a kadar ciddi bir ilerleme gösterememiş, 1860-1890 yılları arası modernleşme sürecine girmiştir. Bu bilgiler ve paralelliklerden sonra 1882 (1299)'de açılan ve bir nevi Osmanlı Devleti'nin milli kütüphanesi olan *Kütübhane-i Umumi-i Osmani*'nin tesadüfen değil çağın gerekliliği nedeni ile açıldığı kolaylıkla anlaşılabilir. Elbette kurulan bu kütüphanenin Osmanlı Devleti için bir derleme, kaynakları kontrol etme ve koruma görevlerinin de olduğu unutulmamalı, bu görevlerin dönemin siyasi yapısından da kaynaklandığı bilinmelidir.<sup>2</sup>

Kütübhane-i Umumi'nin imparatorluk kütüphanesi olması, Eric Hobsbawm'ın 'İmparatorluk Çağı' olarak nitelendirdiği 1875-1914 yılları arasındaki dönemde imparatorlar/krallar/başkanlar arasında siyasi/kültürel iletişim aracı olarak da kullanılmıştır. II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı - Türk Kütüphaneciliği'nde kütüphanelerin idaresi, personel istihdamı, özlük haklarının düzenlenmesi, onarım, yeni kütüphane tesisi ile geleneksel kütüphane hizmetlerinin - derleme (derme geliştirme), kataloglama (envanter/fihrist hazırlama), kullandırma (erişim) - dışında kitabı ve dolayısıyla da kütüphaneleri birer siyasi-sosyal-kültürel iletişim aracı olarak kullanılabilirliğini gözler önüne sermiştir. II. Abdülhamid daha önceki dönemlerde pek fazla tercih edilmeyen ve gerçek anlamıyla kullanılmamış olan bu *iletişimi*, iktidarının ilk yıllarından itibaren etkin bir biçimde kullanmıştır.

Bu iletişimin genel olarak siyasi ve kültürel içerikli olduğu araştırma kapsamında incelenen ve eklerde sunulan belgelerden açıkça görülmektedir. II. Abdülhamid, Karadağ, Sırbistan ve Rusya ile yapılan savaşlarla başlayan hükümdarlığında bu diplomasiye ilk olarak, 1877'de Peşte Darülfünûnu'na Macar seferi sonrasında dönemin Macar Kralı Hunyadi Mátyás (Matthias Corvinus)'ın özel kütüphanesinden ganimet olarak alınan 34 kitabın<sup>3</sup> geri

<sup>2</sup> Hakan Anameriç, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişimi", *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik Sosyo-Kültürel Hayat-Sanat-Basın Bildiriler 3*. Cilt içinde (7-49), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, ss. 8-9.

<sup>3</sup> 16/4/1877 - 3/5/1877 tarihleri arası BOA. HR. TO. (Hariciye Nezareti Tercüme Odası) yazışmaları; "Korvina", *Révai Nagy Lexikon, Az Ismeretek Enciklopédiá*, c. 12., Budapest, 1915, ss. 62-64.; "Corvina Könyvár", *Magyar Nagy Lexikon*, Edi: László Élesztös, c. 5., Budapest, 1997, ss. 620-621. Kitaplar: *Vitruvius et S. Candidus, Paule de Venice sur Aristote at Aegidico Romanus, Traite sur le Mouvement, Suctone vie des Empereurs les Miniatures.....Coupies, Grammaire Latine, Plutarque vie d'Aristide et de Latou an Latine, Mythologie, Albertus Magnus de Mineralibus, Aelvis Spartacus, Aeniulus Probus,*

verilmesi ile başlamıştır.<sup>4</sup> Bu girişimde Sırbistan Savaşı'nda (1876-1877) özellikle Macar üniversite öğrencilerinin Osmanlı Devleti lehine yapmış oldukları gösteri ve girişimlerin, Macar gazetelerinde Osmanlı ordusunun başarılarının kamuoyuna duyurulmasının, Rus Harbi (1877-1878) sırasında yaralı Osmanlı askerlerinin Macar hastanelerinde tedavi edilmesinin, askerler yararına yapılan temsillerin, yine Macar üniversite öğrencilerinin Osmanlı Büyükelçiliği'ni ziyaretleri ile yapmış oldukları miting ve girişimlerin etkisinin olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Bu ilk girişimin ardından Osmanlı Devleti'nin iç ve dış siyasetindeki yoğun dönem, bu diplomasinin bir süre duraklamasına ve bir müddet, daha seçici bir özellik kazanmasına neden olmuştur. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın 1876-1882 yılları arasında Osmanlı Devleti'ne karşı göstermiş oldukları siyasi tutum ve davranışlar, bu ülkelerle olan kitap diplomasisini de etkilemiş, İngiltere ile 1886'ya kadar kesilmiş, Fransa ile ise padişahlığının sonuna kadar "kişisel girişim" ile özel kütüphanesi ve/veya kurum kütüphaneleri için kitap diplomasisi oldukça sınırlı bir biçimde gerçekleştirilmiştir. Enver Ziya Karal'ın II. Abdülhamid'in özellikle Mısır Olayı'ndan sonra İngiltere ile olan ilişkiler ve bu diplomasinin de kesilmesine neden olan tespitleri önemlidir:

*“İngiltere'nin Mısır'a yerleşmesi, İngiliz - Osmanlı siyasi münasebetlerinde derin bir tahavvül (değişiklik/değişim) meydana getirdi. İngiltere, bundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü prensibi üzerine dayanan Şark siyasetini tamamen terk etti. Tarih, Mısır'da kurulan bu idarelerin, Arap Yarımadası'na sahip olmaya çalıştıklarını göstermektedir. İngiltere'de Mısır'a yerleştikten sonra*

---

*Grammaire, Ference Covuedes, Simon Fanuensis Clavis Sonetionis, Festus Pompeius, Cicero, Plinius Secundus, Panegyriques (Panegyricus), Traite de Chirurgie, Caeser de Bello Gallica et Hispanico, Collection des Ecuimaus Empereurs Romans, Clementius Itineraire de St. Pierre, Simon Fanuensis Synonimes, Speculum Humanca Salvations, Theophraste, Histoire des Plantes, Fertullianas Coutra Mauvais (?), Tacitus, Silius Italicus, Eusebius Preperation Evangelique, Bible Manuscrit du 13 siecle tres Runiee par leteules 28 Livre Religious, Quintus Curtius, Dante Comedia Divina Manuscrit Contampaire de Doule, Aristote Politique ou Espagnol, Eusebius Chronique Traduit par Seious.*

<sup>4</sup> “Kanuni Sultan Süleyman Han'ın Budin'i fethi esnasında ganimet olarak alınıp kütüphane-i hümayuna konulan otuzbeş adet ilmi ve tarihi eserin padişah tarafından Budapeşte Üniversitesi'ne hediye ve iadesi için yaver-i şehriyari Albay Tahir Bey'in görevlendirilip bu eserlerin Viyana'da Avusturya Hariciye Nezareti'ne teslim ve tescili yapıldığı ve Tahir Bey'in Peşte'ye gitmesine izin verilmediği”. BOA. HR. SYS. 176-11, (14 Rebiü'l-ahir 1294 - 28 Nisan 1877).

*gözlerini Arap Yarımadası'na çevirmekten çekinmemiştir. Bu bölgeye yerleşmesi ise ancak Osmanlı Devleti aleyhine zararlı hareketlere girişmekle mümkündür*<sup>5</sup>.

1877'den sonra II. Abdülhamid henüz Avrupa'da siyasi ve ekonomik yönden söz sahibi olmayan, Osmanlı Devleti ile ilişkileri 1785'de başlayan ve tahta çıktığında kuruluşlarının henüz 100. yılını tamamlamış olan yeni ekonomik güç Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile bu alanda kişisel ve sefaret aracılığıyla ilişkiler geliştirilmiştir. II. Abdülhamid, ABD ile yapılan kitap diplomasisine 1880'lerin başında kongre üyesi iken yaptığı ziyaret sırasında tanıştığı ve zaman içerisinde dostluklarını ilerlettiği Abram S. Hewitt<sup>6</sup> ile başlamıştır. Hewitt, 1884'te İstanbul'u ziyaret ettiği sürede II. Abdülhamid ile birkaç kez görüşmüş ve dostluklarını ilerletmişlerdir. Hewitt aracılığıyla ABD ile olan bu kişisel ilişkinin yanı sıra II. Abdülhamid 31 Aralık 1881'de dönemin ABD sefiri Lewis Wallace<sup>7</sup>'dan masraflarını kendisinin karşılayacağını belirterek her türlü ateşli silahın fotoğraflarının bulunduğu bir albüm ve ABD'deki ilginç manzaraların stereoskopik<sup>8</sup> görüntülerinin kendisine gönderilmesini istemiştir. Bu istekler, 16 Mayıs 1886'da dönemin ABD temsilcisi Samuel Sullivan Cox tarafından Amerikan 10. Nüfus Sayımı sonuçları (14 cilt), talimatları ve formları ile beraber Yıldız Sarayı'nda kendisine sunulmuştur.<sup>9</sup>

Abram S. Hewitt'in ABD'ye dönüşünün ardından II. Abdülhamid, kendisine ve Amerikan Kütüphanesi'ne (Library of Congress) tahta çıkışından 1884'e kadar geçen süre içerisinde telif ve tercüme edilerek basılan ve 411 kitaptan oluşan 2 koleksiyonu 3 sandıkta göndermiştir. 11 Temmuz 1884'te bir tezkire-i seniyye ile hazırlanıp her birinin cildine/kapağına Arma-i Osmani işlenerek üç dilde hediye olduğuna ilişkin not ile gönderilen bu 2 koleksiyon, Library of Congress'in Türkçe dermesinin de çekirdeğini oluşturmuştur. (Bakınız EK-1/1 ve 1/2)<sup>10</sup>

<sup>5</sup> Enver Ziya Karal, *Dünya Tarihi: Osmanlı Tarihi IV. Cilt: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, [Ankara], [Türk Tarih Kurumu], (19..), s. 101.

<sup>6</sup> Abram Stevens Hewitt (1822-1903), 1875-1879 ve 1881-1886 yılları arasında Amerikan Temsilciler Meclisi üyesi, 1887-1888 yılları arasında New York Belediye Başkanı olmuş, öğretmen, avukat, hayırsever ve demir tüccarı.

<sup>7</sup> Lewis "Lew" Wallace (1828-1905), 1881-1885 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı orta elçisi olan diplomat.

<sup>8</sup> 3 boyutlu fotoğraflama/görüntüleme tekniği [y.n.].

<sup>9</sup> Samuel Sullivan Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları 1885-1887*, Çev.: Gül Çağalı Güven, Ankara, 2. Baskı, İş Bankası Kültür Yayınları, 2013, ss. 39-41.

<sup>10</sup> "Padişahın tahta çıkmasından bu tarafa tercüme ve telif edilen kitaplardan Amerika kütüphanesine hediye edilecek olanların arzı". BOA. İ. DH. 922-73142, (17 Ramazan 1301 - 10 Mayıs 1884); *Jefferson's Legacy: A Brief History of the Library of Congress*:

Haziran 1885'te Hewitt, II. Abdülhamid'e gönderilen teşekkür yazısında, Library of Congress'e gönderilen dermeyi ilgililere ulaştırdığını, kendisi için gönderilenleri şahsî / özel kütüphanesinde tuttuğunu ve eğer izin verilerse kitapların bir bölümünü halkın daha iyi faydalanabilmesi için bir halk kütüphanesine vereceğini belirtmektedir. Hewitt'in varisleri söz konusu kitapları daha sonra New York Üniversitesi'ne bağışlamışlardır (Bakınız EK-2).<sup>11</sup>

Bu süreçte 4 Nisan 1885'te ABD'nin Library of Congress'ten sonra en çok tanınan bilgi merkezlerinden (kütüphane-müze-arşiv) olan [The] Smithsonian Institution'dan *hükümet-i seniyeye* 8 sandık edebiyat, fen ve uygulamalı bilimler konularında hediye olarak gönderilen kitaplar Hariciye Nezareti'ne teslim edilmiştir. Burada yapılan muayenede sandıkların içinden çıkan pusulalardan bir sandığın II. Abdülhamid'e diğerlerinin Kütübhane-i Umumi [Osmani]'ye ve diğer bazı kütüphaneler için gönderildiği anlaşılmıştır. 21 Mayıs 1885'te ilgili yazıya verilen cevapta İstanbul'da basılan kitap ve risalelerden uygun görüleceklerin [The] Smithsonian Institution'a gönderilebileceği belirtilmiştir (Bakınız EK-3).<sup>12</sup>

1886 yılına gelindiğinde İngiltere ile 1882'deki Mısır Olayı'ndan sonra zayıflayan ilişkiler *kitap* aracılığıyla yeniden başlamıştır. 23 ve 31 Ekim 1886'da II. Abdülhamid tarafından Londra Sefareti aracılığıyla British Museum'a gönderilen 44<sup>13</sup> cilt kitap için dönemin baş kütüphanecisi Edward

---

*Collection*, <https://www.loc.gov/loc/legacy/colls.html> adresinden 24 Mart 2017 tarihinde erişildi.

<sup>11</sup> "Mösyö Abram Huveytin Padişah tarafından gönderilen kitapları umumi bir kütüphaneye teslim edeceği. Padişaha Mösyö Foks vasıtasıyla Amerika'dan gümüş tütün kutusu ve kibritle kutusu gönderildiği". BOA. Y. PRK. TKM. 8-44 (26 Şevval 1302 - 8 Ağustos 1885); Guy Burak, *The Sultan's Gift: Book Diplomacy in the Early Hamidian Period*, 2016, 12 Şubat 2017 tarihinde [https://www.loc.gov/today/cyberlc/feature\\_wdesc.php?rec=7334](https://www.loc.gov/today/cyberlc/feature_wdesc.php?rec=7334) adresinden erişildi.

<sup>12</sup> "Amerika'daki Simensonyan Anestinyo Cemaati tarafından gönderilen kitapların belirtilen yerlere yollandığı". BOA. MF. MKT. 86-101 (6 Şaban 1302 - 21 Mayıs 1885).

<sup>13</sup> Tevarih-i Enbiya, Tarih-i İlm, Tarih-i Peçevi (2 cilt), Engizisyon Tarihi, Tarih-i Saf, Haber-i Sahih (5 cilt), Kıyas-ı Enbiya, Robinson Tercümesi, Esrar-ı Hind, Müşameretname, Bahar-ı Daniş, Yadigar-ı Şebab, Külliyyat-ı Eş'ar, Divan-ı Sabri Şakir, Terci'-i Bend, Leta'if-i Muhaşeret, Bahçe, İlm-i Hayvanat, Düstürü'l-edviyye, Emraz-ı Cerrahiyye (3 cilt), Dışlerin Hıfz-ı Sıhhati, Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye (7 cilt), Zübde-i Lügat, Tercüman-ı Lügat (2 cilt), Mir'at-ı Lügat, Lügat-ı Aziziyye ve Lügat-ı Ecnebiyye. Cilt sayıları yazılmamış eserler (1) cilt olarak gönderilmiştir. BOA. H.SFR3 no'lu belgede yer alan listede kitapların sayısı 44 olmasına rağmen, *The Bodleian Library in 1882-7* adlı eserin 9. sayfasında II. Abdülhamid tarafından 35 cilt kitap bağışlandığı bilgisi vardır, ayrıca 12. sayfada yer alan tabloda da "Asiatic Turkey" den de 7 cilt kitap 14. sayfada İzmir'de (Smyrna) 2 basılı kitap geldiği görülmektedir [y.n.], Bakınız, *The Bodleian Library: A Report from the Librarian*, Oxford, [yayl.y.], 1888, ss. 9, 12, 14.

A. Bond<sup>14</sup> gelen kitapların İngiltere'deki halk kütüphanelerine dağıtıldığını belirten bir mektup göndererek teşekkürlerini bildirmiştir. Bu ilişki ile birlikte II. Abdülhamid'in İngiliz kütüphane ve müzeleriyle olan kitap diplomasisi de başlamış olmaktadır (Bakınız EK-4).<sup>15</sup>

Yaklaşık 1,5 ay sonra 4 Aralık 1886'da dönemin Londra Sefiri Rüstem Paşa'nın<sup>16</sup> ekinde II. Abdülhamid tarafından İngiltere'de doğu dilleri ve doğu bilim (oryantalizm/şarkiyat) ile tanınmış kurumların kütüphanelerine hediye edilen kitaplar için gönderilen teşekkür mektuplarının bulunduğu tezkire dikkat çekicidir. Söz konusu tezkirede British Museum Kütüphanesi'ne 31 Ekim 1886'da gönderilen 44 cilt kitabın yanı sıra,

<i>Acem-i Hind Darülfünunu'na (India Office)</i>	→ 121
<i>Asya Cemiyet-i Edebiyyesi'ne (Royal Asiatic Society)</i>	→ 23
<i>Kings Kolej Medresesi'nin Şube-i Tıbbiyesi'ne (Kings College)</i>	→ 24
<i>Bodleian Kütüphanesi'ne (Bodleian Library)</i>	→ 56

cilt kitap gönderilmiştir. Rüstem Paşa söz konusu kitapların İngiltere'nin bu önemli kütüphanelerinde araştırmacılar tarafından kullanılmasının Türk Edebiyatı'nın da önemli bir gelişim sürecinde olduğunun anlaşılmasında ciddi etkisi olacağını, ekteki mektuplardan görülebildiğini belirtmektedir<sup>17</sup>

Avrupa ve deniz aşırı ülkelerde yapılan özellikle de İslamiyet, doğu kültürü, doğu dilleri ve oryantalizm ile ilgili uluslararası toplantıları da yakından ve ciddi bir biçimde takip ettiği bilinen II. Abdülhamid'in 29 Mart 1883'te Fransız filozof Ernest Renan'ın Sorbonne Üniversitesi'nde verdiği *İslamcılık ve Bilim - L'İslamisme et la Science* konulu konferans ve bunun sonucunda Osmanlı aydınlarının verdikleri İslamiyetin bilime katkıları ile ilgili bilgiler bu konudaki fikrinin gelişmesine katkıları yapmış olabilir. Buna benzer bir toplantı aynı zamanda çalışmaya konu olan kitap diplomasisinin

<sup>14</sup> Sir Edward Augustus Bond (1815-1898), 1866-1878 yılları arasında British Museum'da Department of Manuscripts keeper/müdürü olarak çalışmış, 1878-1888 yılları arasında British Museum Kütüphanesi'nin ilk kütüphane müdürüdür (principal librarian). Bakınız; Ilse Sternberg, "The British Museum Library and the Development of the International Exchange of Official Documents", *eBLJ (e-British Library Journal)*, 2002, <https://www.bl.uk/eblj/2002articles/pdf/article2.pdf>.

<sup>15</sup> "İngiltere'deki halk kütüphanelerine tevdi edilmek üzere Padişah tarafından Sefaret'e gönderilen kitapların listesi ve buna dair British Museum Müdürü Mr. Edward A. Bond'un cevabı". BOA. HR. SFR3, 317-11 (31 Ekim 1886).

<sup>16</sup> Rüstem Paşa (Francesco) (1814-1894), 1885-1894 yılları arasında Londra Büyükelçisi olarak görev yapmış İtalyan asıllı Osmanlı diplomatıdır.

<sup>17</sup> "Avrupa'da şarkiyatla iştil eden bazı kütüphane ve müzelere padişahın hediye ettiği kitaplar için gönderilen teşekkür mektupları". BOA. Y. PRK. EŞA. 6-19 (7 Rebiü'l-evvel 1304 - 3 Aralık 1886).

devamını sağlayan bir gelişme olmuştur. VIII.si 1 Eylül 1889'da Stockholm'da başlayan ve dönemin en önemli bilimsel toplantılarından olan Oryantalistler Kongresi (Şarkiyat Kongresi - Müsteşrikler Kongresi - Müsteşrikân Konferansı<sup>18</sup>),ne<sup>19</sup> 28 kişilik delege kafilesinin başkanı olarak katılan Ahmed Midhat Efendi<sup>20</sup> (1844-1912)'nin başta Paris olmak üzere 3,5 aylık Avrupa seyahati dönüşünde 1891'de yayınlanan *Avrupa'da Bir Cevlan* adlı seyahat kitabı, II. Abdülhamid'in isteği ile British Museum Kütüphanesi ve Library of Congress'e iletilmek üzere ilgili ülkelerin sefaretlere gönderilmiştir.<sup>21</sup> Dönemin önemli kütüphanelerine gönderilmek üzere bu kitabın seçiminde Ahmed Midhat Efendi'nin Doğu ile Batı'nın diplomasi ve bilim dillerini yönettiği oturumda oldukça iyi kullanması, aslında doğu/şark ile ana dilleri kongreye konu olan doğuluların ilgilenmesi gerektiği görüşü ile kendisine bu konuda Batılıların yaptığı övgü ve özelde Osmanlıların genelde Müslümanların bilime yaptıkları katkıyı güçlü kanıtlarla anlatmış olmasıdır.<sup>22</sup> Bu daha genel anlamda II. Abdülhamid'inde *biz de Batılılar gibi yapabiliriz* argümanı olarak da değerlendirilebilir.

II. Abdülhamid, 20 Mayıs 1898'de (?) Hewitt ve Library of Congress'e 310'ar kitaptan oluşan 2 ayrı derme daha göndermiştir. Bu dermede yer alan kitaplar, Library of Congress'de mikrofilme alınmış ve bu şekilde korunarak hizmete sunulmuştur. Ancak Library of Congress'de yer alan liste incelendiğinde kitapların basım tarihlerinin genellikle 1875-1885 yılları

<sup>18</sup> Bu isim Ahmed Midhat Efendi'nin konferans sonrasında yurda döndükten sonra kaleme alınarak II. Abdülhamid'e sunduğu layihada "İstokholm Müsteşrikân Konferansı" olarak geçmektedir. Bakınız; Murat Candemir, *Son Yıldız Düşerken*, İstanbul, Çamlıca Basın Yayın, 2011, s. 155.

<sup>19</sup> II. Abdülhamid İsveç Kralı'na bu kongrenin açılışı onuruna bir telgraf da göndermiştir. Bakınız; Abdülkadir Özcan ve İlhan Şahin, "II. Abdülhamid'in Hususi Mektub ve Telgrafları", *Tarih Dergisi* (34), 1984, ss. 425, 454,

<sup>20</sup> 27 Şaban 1306'da İsveç-Norveç kralı II. Oscar (Oscar Fredrik) Eylül ayında doğu dilleri üzerine toplanacak Müsteşrikler Kongresi'ne maarif nazırının katılmasını istediği bir davet yazısı göndermiştir. Ancak II. Abdülhamid Fransızcasının daha iyi olması nedeniyle kafile başkanı olarak nazır Ahmed Zühdü Paşa yerine Ahmed Midhat Efendi'yi tercih etmiştir. "Stockholm ve Kristanya'da şark dillerine mahsus akdolunacak kongreye İsveç-Norveç kralı tarafından Osmanlı maarif nazırının davet edildiği", BOA. Y. PRK. MF. 1/72, 27 Şaban 1306 (28 Nisan 1889).

<sup>21</sup> "Ahmed Midhat Efendi'nin neşrettiği 'Avrupa'da Bir Cevlan' adlı kitabın taraf-ı hilafetpenahiden Londra ve müctemian Amerika Kütüphaneleri'ne ihda edilen iki nüshasının sefirlere ita olunmak üzere gönderildiği". BOA. İ. DH. 1248-97831. (5 Rebiü'l- evvel 1309 - 9 Ekim 1891); "Padişah tarafından Londra ve Amerika kütüphanelerine hediye edilen "Avrupa'da Bir Cevlan" adlı kitaba dair". BOA. Y. A. HUS. 263-2 (1 Muharrem 1310 - 26 Temmuz 1892).

<sup>22</sup> Bakınız; Birgül Koçak, "Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873-1973) Üzerine Bir Değerlendirme", *Kebikeç* (34), 2012, ss. 267, 281.

arasında olduğu dikkati çekmekte, mikrofilm listesinde 1821, 1888 ve 1910 yıllarına da rastlanmaktadır. Y. PRK. M, 4/44 yer numaralı belge üzerinde tarih bulunmaması şüpheleri artırmaktadır. Bu tarihin 1886 olabileceği kanısındayız ve her ne kadar belge ve mikrofilm listesindeki kitap sayıları (310 / 308) birbirine çok yakın olsa da Library of Congress'deki söz konusu listeye daha sonradan eklemeler yapıldığı da ihtimal dâhilindedir. Söz konusu listede 310 adet kitabın 4 sandık içerisinde “Amerika Kütüphanesi”ne (Library of Congress) ve Mösyö Hüvit (Hewitt) hazretlerine” ileildiği belirtilmektedir.<sup>23</sup>

Abram S. Hewitt aracılığıyla iletişime geçilen Library of Congress ile 1886'dan itibaren hem II. Abdülhamid hem de Maarif ve Hariciye Nezaretleri Amerikan sefaretleri üzerinden de bu iletişimi devam ettirmişlerdir. 8 Şubat 1891'de Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'nce Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri'ne gönderilen irade-i seniyye ile Library of Congress için Abdullah Biraderler tarafından çekilecek bazı kamu dairelerinin fotoğrafları<sup>24</sup> ile 1891 yılına kadar basılmış olan takvim, salname-i umumî, vilayet salnameleri ile mecelleden birer nüsha, tahta çıkışından önce ve sonra Düstur'da yer alan ve almayan kavanin, nizam, talimatname, yabancı devletlerle imzalanan muahedemeler her birinden 4 cilt olmak üzere hazırlanarak gönderilmesi istenmiştir. Bu isteğe Daire-i Sadaret Amedî Divan-ı Hümayunca verilen cevapta Düstur'da ek olarak yer almayan ve henüz ilan edilmemiş kavanin ve nizam haricindekilerin hazırlandığı bildirilmiştir (Bakınız EK-5).<sup>25</sup> 7 Eylül 1891'de II. Abdülhamid kitap ve süreli yayınlardan farklı olarak kendi padişahlığına kadar geçen sürede tedavüle çıkarılan pulların da ciltlenerek 2 takım halinde Library of Congress'e gönderilmesini Maliye Nezareti'nden istemiştir.<sup>26</sup>

<sup>23</sup> “Amerika kütüphanesinde bulunan kitab atlas mecmua vesairenin isim ve adedini gösterir liste. (g.a.tt)”. BOA. Y. PRK. M. 4-44 (29 Zilhicce 1315 - 20 Mayıs 1898); “Abdulhamid II Gift Books on Microfilm”. (2017). 16 Mart 2017 tarihinde <https://www.loc.gov/rr/amed/pdf/AbdulHamidII.pdf> adresinden erişildi.

<sup>24</sup> II. Abdülhamid' isteğiyle Abdullah Kardeşler tarafından hazırlanan ve 1880-1893 yılları arasında kapsayan İmparatorluğun başta İstanbul olmak üzere birçok vilayetinden resmi daireler, okullar ve manzara fotoğraflarından oluşan albümlere bu çalışma kapsamında değinilmeyecektir.

<sup>25</sup> “Padişah tarafından Amerika Kütüphanesi'ne yadigar olarak irsal olunacak hediyeler”. İ. DH. 1214-95072 (28 Cemaziyü'l-ahir 1308 - 8 Şubat 1891) [a]; “Amerika Kütüphanesi'ne gönderilmesi mukarrer hediyeler ile bu meyanda fotoğraf ve kitaplar”. Y. A. HUS. 244-67 (20 Receb 1308 - 1 Mart 1891).

<sup>26</sup> “Padişah tarafından şimdiye kadar çıkarılmış olan pulların ciltlenerek Amerikan Kütüphanesi'ne hediye edilmesi ve cildi yapılan dört takımdan ikisinin Hazine-i Celile'ye diğerinin Kapıçukadarlığa takdimi hakkında Maliye Nezareti'nin arzı”. BOA. Y. MTV. 54-8 (3 Safer 1309 - 7 Eylül 1891b) [b].

6 Mart 1893'te British Museum Kütüphanesi Basma ve Yazma Doğu Eserler Bölümü Müdürü Robert K. Douglas'ın<sup>27</sup> 1892 yılı içerisinde gönderildiği tahmin edilen 1310 (1892, 48 sene/defa) yılına ait devlet salnamesinin (Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye) alındığını belirten teşekkür mektubu, kitap diplomasisinin ara vermeksizin devam ettiğini kanıtlamaktadır. Aynı tarihte söz konusu salname daha önce iletişim kurulan Royal Asiatic Society'e de gönderilmiştir.<sup>28</sup>

II. Abdülhamid döneminde Abram S. Hewitt ve Library of Congress ile kitap diplomasisi sürdürülürken, ABD'nin önde gelen bir diğer bilgi merkezi olan [The] Smithsonian Institution'la da farklı bir tecrübe yaşanmıştır. 25 Eylül 1894 tarihli belgede [The] Smithsonian Institution tarafından gönderilen kitap ve süreli yayınların bulunduğu 3 sandık kaybolmuştur. Söz konusu kayıp sandıkların numaraları enstitü sekreteri S. P. Langley tarafından 20 Ağustos 1894'te gönderilen yayın değişim ve ödeme formlarında yer almaktadır. Ancak *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution Showing the Operations, Expenditures and Condition of the Institution to July 1894* adlı eserde enstitü tarafından Türkiye (Osmanlı Devleti)'ye 20 Ağustos, 23 Kasım 1894 ile 18 Şubat, 1 Haziran 1895 tarihlerinde 4 sandık (case) gönderildiği bilgisi yer almaktadır (Bakınız EK-6/1 ve 6/2).<sup>29</sup>

10 Mart 1895'te başlayıp 8 Haziran'a kadar devam eden yazışmalardan anlaşıldığı üzere 4 Nisan 1895'te Library of Congress, Londra Kütüphanesi'ne (British Museum Library/Kütüphanesi) ve British Museum'a 4 sandık kitap ve süreli yayın gönderilmiştir. Amerika ve

<sup>27</sup> Sir Robert Kenneway Douglas (1838-1913), 1865-1907 yılları arasında British Museum Department of Printed Books and MSS (Manuscripts)'de 1892'den itibaren ilk keeper/bölüm müdürü olarak görev yapmış, King's College Çince bölümü öğretim üyesi ve Royal Asiatic Society "vice president" başkan yardımcılığı görevlerinde bulunmuş İngiliz bilim adamı, idareci ve küratör. Bakınız; Yu-Ying Brown, "Sir Robert Kenneway Douglas and His Contemporaries", *British Library Journal* 24 (1), 1998, ss. 122-129, 1998; Henri Cordien, "Robert Kenneway Douglas", *T'oung Pao Second Series* 14 (2), 1913, ss. 287-290.

<sup>28</sup> "Osmanlı Devleti'nin 1310 senesi resmi yıllığının alındığına dair British Museum adına Robert K. Doylen'in notu". HR. SFR3. 409-34 (6 Mart 1893); "Gönderdikleri 'Osmanlı Devleti'nin 1310 Senesi Salnamaesi'nin alındığına dair Royal Asiatic Society Kütüphanesi sekreterinin notu", BOA. HR. SFR3, 320-99 (18 Kasım 1886).

<sup>29</sup> *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution Showing the Operations, Expenditures, and Condition of the Institution for the Year Ending June 30, 1896: Report of the U.S. National Museum*, Washington, Government Printing Office, 1898, s. 67; "Smithsonian Institution tarafından Kütüphane-i Umumi'ye hediye edilen kitapların Washington Sefaretince teslim alınarak gönderilmesi". BOA. MF. MKT. 228-43 (24 Rebiü'l-evvel 1312 - 24 Eylül 1894).



İngiltere sefaretlerine verilmek üzere hazırlanan bu sandıklarda hediye edilmek üzere ciltlenmiş kitaplar, kanun külliyatları, vilayet gazeteleri ve salnameler yer almaktadır.<sup>30</sup> 7 Nisan'da Mabeyn kâtiplerinden Ali Cevad [Bey] tarafından İngiltere Sefiri Philip Currie'ye<sup>31</sup> ve Amerikan Sefiri Alexander W. Terrell'a<sup>32</sup> teslim edilmiştir. Ali Cevad [Bey], gönderilen bu ve daha önceki hediyeler için her iki sefirin de teşekkürlerini iletmiş olduğunu belirtmiştir.<sup>33</sup>

10 Mart 1895'te Library of Congress ve British Museum Kütüphanesi (Londra Kütüphanesi)'ne 355'er (289+66) yeni kitap ile çeşitli derecelerdeki

<sup>30</sup> Bu gönderimde "hediye" olarak ifade edilen yayınlar büyük olasılıkla 1868'de ABD Kongresi tarafından alınan "kamu belgeleri ve yayınlarının değişimi" kararı ile başlayıp 1875'de Paris'te düzenlenen International Congress of Geographic Science etkinliğine katılan ülkeler ile yapılan görüşmeler ile şekillenerek, 1877, 1880, 1883 ve 1886'da Brüksel'de bazı ülkelerin de katılımıyla düzenlenen "resmi belgeler, bilimsel ve edebi yayınların uluslararası değişimi" konferanslarında -*Briksel Konvansiyonu*- ile imzalanan protokollerle genişleyen "değişim programının" bir parçasını oluşturmaktadır. The Smithsonian Institution, 1875 Paris Konvansiyonu'ndan itibaren Osmanlı Devleti/Türkiye'den 11 kişi/kurum ile yazışma yapmaktadır. 30 Kasım 1875'te The Smithsonian Institution tarafından Joint Library Committee of Congress adına gönderilen bir tamim (circular) ile aralarında Osmanlı Devleti'nin de yer aldığı birçok ülke ile hukuk içtihatları (jurisprudence) yasama (legislation), uluslararası ilişkiler, çeşitli istatistiklerden oluşan kamu yayınlarının değişimi süreci başlatılmıştır. 1875-1909 yılları arasında Government Printing Office tarafından yayınlanan "*Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution Showing the Operations, Expenditures and Condition of the Institution*" adlı yıllık raporlarda; yapılan değişimler, hangi kişi/kurumlar ile yazışma yapıldığı ve kaç kutu/sandık yayın gönderildiği bilgileri yer almaktadır. *Smithsonian Institution International Exchange Service* birimi Osmanlı Devleti/Türkiye'ye 1876'dan 1909'a kadar çok sayıda yayın göndermiştir, ancak Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid dönemindeki resmi yayın gönderimleri düzensizdir. Bakınız; *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution Showing the Operations, Expenditures and Condition of the Institution for the Year 1875*, Washington, Government Printing Office, 1876, ss. 27-33; *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution Showing the Operations, Expenditures and Condition of the Institution for the Year 1881*, Washington, Government Printing Office, 1883, ss. 56, 62-63, 103-104; *Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution Showing the Operations, Expenditures and Condition of the Institution for the Year Ending June 30, 1886*, Washington, Government Printing Office, 1889, ss. 22, 89, 146.

<sup>31</sup> Sir Philip Henry Wadehouse Currie (1834-1906), 1893-1898 yılları arasında İngiltere'nin Osmanlı büyükelçiliğini yapan diplomat.

<sup>32</sup> Alexander Watkins Terrell (1827-1912), 1893-1897 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı büyükelçiliğini yapan diplomat.

<sup>33</sup> "Matbaa-yı Osmaniye'den gönderilen sandıkların içinde, İngiliz ve Amerika kütüphanelerine gönderilecek kitapların yanında başka fotoğraf ve kitaplar bulunduğu". BOA. Y. PRK. BŞK. 40-43 (8 Şevval 1312 - 4 Nisan 1895); "Londra ve Washington kütüphanelerine padişah tarafından ihsan edilen kitap ve fotoğrafların İngiliz ve Amerika sefirlerine verildiği". BOA. Y. PRK. BŞK. 40-47 (11 Şevval 1312 - 7 Nisan 1895).

okulların fotoğraflarının gönderilmesi gündeme gelmiştir. 29 Ekim 1895'e kadar süren yazışmalar sonucunda bu malzemenin ciltlenmesi işinin Matbaa-yı Osmani'ye, cilt masrafı ve nakliyesi için gerekli olan 62.179 kuruşluk meblağın Maarif Nezareti tarafından karşılanmasına karar verilmiştir. 11 Haziran 1896'da dönemin Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa<sup>34</sup> tarafından Yıldız Sarayı'na gönderilen cevapta 18 Eylül 1892 (25 Safer 1310)'de Maarif Nezareti'ne Padişah tarafından gönderilen özel tezkire ile Kütüphane-i Hümayun, Londra ve Amerikan Kütüphanelerine gönderilecek kitap, süreli yayın ve fotoğrafların Matbaa-yı Osmaniye'de ciltlenerek Kütüphane-i Umumi ve ilgili ülke sefaretlerine teslim edildiği belirtilmektedir. Cevapta ayrıca ciltleme masrafının sadece Maarif Nezareti'nce değil söz konusu işleme dâhil olan Bahriye, Evkaf-ı Hümayun nezaretleri ve Şehremaneti'nce de karşılanması isteği yer almaktadır. 10 Ekim 1896'da söz konusu ödeme ve öneriyi içeren tezkire dönemin sadrazamı Halil Rıfat Paşa'nın<sup>35</sup> derkenarı ile onaylanmış, 19 Ekim 1896'da padişaha iletilmiştir.<sup>36</sup>

Amerikan (Library of Congress) ve Londra Kütüphaneleri (British Museum Library/Kütüphanesi) ile yayın ve fotoğraflar üzerinden gerçekleştirilen bu iletişimin kısmen siyasi kısmen de sosyo-kültürel açıdan yapılmış olması muhtemeldir. 1892'de II. Abdülhamid'in özel isteği (tezkire-i hususiye) ile Abdullah Biraderler tarafından çekilen fotoğraflar ve döneminde yayınlanan kitap ve süreli yayınlar, 1893'teki Chicago Sergisi'ne Türk kültürünü yansıtan ürünlerin yanı sıra "Avrupalı bir devlet olarak" ülkenin sosyo-kültürel hayatı, akademik literatür ve popüler edebiyat eserlerinin tanıtılması amacıyla gönderilmiştir. Hatta II. Abdülhamid'e göndermiş olduğu fotoğraf albümleri ve kitaplar nedeniyle ödüllendirilmiştir. Fotoğraf albümlerinin gönderilmesinde daha önce Amerikan sefirinden istemiş olduğu ve kendisine yaklaşık 5 yıl sonra

<sup>34</sup> Eylül 1891 - 1 Nisan 1902 tarihleri arasında Maarif Nazırlığı yapmıştır.

<sup>35</sup> Kasım 1895 - 1 Kasım 1901 tarihleri arasında Sadrazamlık yapmıştır.

<sup>36</sup> "Kütübhane-yi Hümayun ile Londra ve Amerika kütübhanelerine vaz' ve ihda olunmak üzere matbaa-yı Osmani'de teclid olanacak kitap ve resimlerin masraflarının tesviyesi. (Maarif; 52334)". BOA. BEO. 698-52324 (11 Cemaziyü'l-evvel 1313 - 29 Ekim 1895); "Kütübhane-i Hümayun ile Londra ve Amerika kütübhanelerine gönderilmek üzere cildlenecek kitap ve resimlerin masrafından Maarif'e düşen hissinin kütüb ve harita ve evrak-ı saire tertibinden tesviyesi". BOA. MF. MKT. 319-39 (29 Zilkade 1313 - 11 Haziran 1896) [a]; "Kütüphane-i Hümayun ile Londra ve Amerika kütüphanelerine konulmak ve hediye olunmak üzere ciltlenen kitap ve resimlerin masrafının ödenmesi.". BOA. İ. MF. 4- (1314Ca-1) (12 Cemaziyü'l-evvel 1314 - 19 Ekim 1896) [b]; "Kütüphane-i Hümayun ile Londra ve Amerika kütüphanelerine ihda olunacak kitap ve resimlerin masarif-i teclidiyesi olarak Matbaa-yı Osmani'ye verilmesi lazım gelen kırk beş bin kuruşun tesviyesi. (Maarif; 52334)". BOA. BEO. 857-64216 (17 Cemaziyü'l-evvel 1314 - 24 Ekim 1896) [c].

ulaştırılabilen Amerika'nın önemli bina, mekân ve manzara fotoğraflarından oluşan albümlerin ve yayınların etkisi olduğu kuşkusuzdur. Daha geniş çapta ele alındığında bu ilişkinin İslam Birliği-Panislamizm siyasetinin de bir parçası olduğu özellikle 1886'da India Office ve Royal Asiatic Society ile iletişime geçilmesi söz konusu siyasetin İngiltere İmparatorluğu (İngiliz Milletler Topluluğu - Commonwealth of Nations) bünyesinde yer alan Müslümanlar ile ilgili dolaylı bir girişimi olduğu düşünülebilir.

1884'ten itibaren Library of Congress ve British Museum Kütüphanesi ile gerçekleştirilen bu iletişimden farklı olarak ABD'nin Saint Louis şehrindeki halk kütüphanesi de ilgili makamlar ile iletişime geçmiştir. 26 Ağustos 1898'de kütüphane müdürü J. M. Kronen tarafından, Hariciye Nezareti aracılığıyla Birleşik Devletler Ziraat, Maarif, Maliye, Harbiye ve Bahriye nezaretlerince hazırlanarak yayınlanan eserlere benzer olarak Osmanlı Devleti Ziraat, Maarif, Maliye, Harbiye, Bahriye, Tabakatü'l-arz, Umur-ı Nafia, Demiryolu ve Tahrir-i Nüfus nezaretlerince yayınlanan istatistikleri, kanun ve şerhlerinin, Amerika'nın merkezinde ve Amerikalılar dışında birçok yabancı ziyaretçisinin de olması nedeniyle "kütüphanenin tezyini - zenginleştirilmesi" amacıyla talep edilmiştir. 7 Kasım 1898'e kadar sürdürülen yazışmalar sonucunda Saint Louis Halk Kütüphanesi'ne *Maarif Salnamesi*'nin gönderilmesi uygun bulunmuş, Maarif Nezareti dışında kalan nezaretlerin, kendi yayınlarını göndermesi için Hariciye Nezareti'nin ilgili birimler ile iletişime geçmesi belirtilmiştir.<sup>37</sup>

Her ne kadar 1882'den beri İngiltere ile olan politik ve ekonomik ilişkilerde ciddi bir değişim söz konusu olsa da kısa aralıklarla kitap diplomasisi sürdürülmüş karşılıklı değişim ve hediyeleşme devam ettirilmiştir. Bunlardan dikkat çekici olanı Haziran 1899'da Lord Salisbury'nin<sup>38</sup> Kütübhanesi-i Umumi'ye dolayısıyla da II. Abdülhamid'e kitap hediye etmesidir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda Rusya aleyhtarı bir politika izleyerek, Berlin Antlaşması'nın imzalanmasına ön ayak olan Lord Salisbury'nin bu nedenle diğer İngiliz siyasetçilerden ayrılan bir yönü vardır. II. Abdülhamid'de hem bu nezaketi hem de zamanında yapılan bu jesti boş çıkarmamış, teşekkürlerini bir mektup ile belgelemiştir.<sup>39</sup>

<sup>37</sup> "Saint Louis Şehri Kütübhanesi-i Umumi Müdürü J. M. Kronen'in talep ettiği risale ve kitaplardan Maarif salnamesinin bir nüshasının hediye olarak gönderileceği diğerlerinin ise ilgili dairelerden talep edilmesi lüzumu. (Hariciye; 90133)". BOA. BEO. 1223-91716 (22 Cemaziyü'l-ahir 1316 - 7 Kasım 1898).

<sup>38</sup> Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil (1830-1903), İngiliz siyasetçi.

<sup>39</sup> "Lord Salisbury tarafından Kütübhanesi-i Hümayun'a takdim olunan kitapların alınması münasebetiyle padişahın teşekkürlerinin kendilerine iletilmesi". BOA. HR. SFR3. 481-65 (20 Haziran 1899).

XX. yüzyılın ilk on yılında British Museum Kütüphanesi'ne II. Abdülhamid döneminde basılan kitaplar, bizzat kendisinin hazırlattığı fotoğraf albümleri ve devlet yayınları gönderilmiş, karşılığında da çok sayıda yayın sağlanmıştır. 1900-1908 yılları arasında British Museum ve British Museum Kütüphanesi, II. Abdülhamid tarafından kurulan / oluşturulan Kütübhane-i Hümayun (Yıldız Kütüphanesi) ve Müze-i Hümayun'a yayın göndermiştir. 23 Mayıs 1900'de British Museum Kütüphanesi müdürü ve baş kütüphanecisi Edward Thompson tarafından Osmanlı Devleti'nin Londra büyükelçisi Antopulo Paşa<sup>40</sup> aracılığıyla II. Abdülhamid'in kütüphanesine [Kütübhane-i Hümayun] bir miktar yayın gönderilmiştir. 25 Mayıs'ta Edward Thompson'ın gönderdiği mektuba binaen Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabeti'ne yazılan pusulada sefarete gönderilen basılı eserlerin padişaha gönderildiği belirtilmiştir (Bakınız EK-7/1, 7/2 ve 7/3).<sup>41</sup> Yaklaşık 3 yıl sonra 29 Ocak 1903'te yine Edward Thompson tarafından bu sefer Müze-i Hümayun için bir miktar basılı yayın büyükelçi Musurus Paşa<sup>42</sup> aracılığıyla gönderilmiştir. Ancak Thompson'un mektubu için hazırlanmış 30 Ocak tarihli pusulada sadece "*The Annals of the Kings of Assyria*"<sup>43</sup> adlı bir kitaptan bahsedilmektedir.<sup>44</sup> 17 Ocak 1905'te yine British Museum Kütüphanesi müdürü ve baş kütüphanecisi Edward Thompson tarafından 2 paket yayın Müze-i Hümayun ve II. Abdülhamid'in kütüphanesi (Yıldız Kütüphanesi) için gönderilmiştir. Thompson'un mektubu için hazırlanan 4 Şubat tarihli pusulada bu kitab(lar)ın "meskûkât-ı 'atika" ile ilgili olduğu ve padişaha iletilmesi için gereğinin yapılması belirtilmiştir (Bakınız EK-18).<sup>45</sup> <sup>46</sup> British Museum Kütüphanesi'nden 11

<sup>40</sup> Kostaki Antopu(o)lo Paşa (1835-1902), 1 Ocak 1896 - 1 Ocak 1902 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçiliği yapmış diplomat.

<sup>41</sup> "Padişaha takdim olunmak ricasıyla British Museum tarafından Londra Sefareti'ne gönderilen matbu kitapların postaya tevdi edildiği", BOA, BEO, 1223-91716 (26 Mayıs 1900).

<sup>42</sup> Stefanaki Musurus Paşa (?-?), 1 Ocak 1903 - 1 Ocak 1908 tarihleri arasında Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçiliği yapmış diplomat. 1851-1885 yılları arasında aynı görevi sürdürmüş olan Kostaki Musurus Paşa'nın oğludur.

<sup>43</sup> Editörlüğünü Ernest Alfred Willis Budge ve Leonard William King'in yaptığı eser, 1902 yılında Londra'da Longmans & Co. tarafından basılmış satışını da British Museum üstlenmiştir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin kütüphane kataloglarına yönlendirme yapılan Türkiye Toplu Kataloğu (TO-KAT)'dan erişilemediği için kitabın kütüphanede olup olmadığı belirlenememiştir. [y.n.].

<sup>44</sup> "Müze-i Hümayun'a konulmak üzere British Museum'un neşriyatının sefarete gönderildiği". BOA. HR. SFR3. 537-84 (29 Ocak 1903); "Sefarete gelen *The Annals of the Kings of Assyria* (Asur Kralının Vekayinamesi) adlı eserin Müze-i Hümayun'a gönderildiğine dair British Museum kütüphanesine verilen cevap". BOA. HR. SFR3. 528-38 (22 Haziran 1903).

<sup>45</sup> "Meskukat-ı kadime hakkında Kütübhane-i Hümayun'a hediye olarak British Museum tarafından bir kitap gönderildiği". BOA. HR. SFR3. 549-8 (17 Ocak 1905).

Mart 1908’de gönderilen bir başka paket de yine Londra Büyükelçisi Rıfat Paşa<sup>47</sup> aracılığıyla II. Abdülhamid’e iletilmiştir. Gönderilen kitaplarla ilgili bilgiye ne yazık ki erişilememiştir.<sup>48</sup>

Kitap diplomasisi, II. Abdülhamid ve onun öneri/isteğiyle ilgili nezaretlerce ve elçilikler aracılığıyla İngiltere ve ABD dışında İsveç, İspanya, Fransa ve Avusturya milli/imparatorluk/kraliyet kütüphaneleri ile de sürdürülmüştür. Bu iletişimin belki de en beklenmedik ülkesi Brezilya [Brezilya İmparatorluğu]’dır. Brezilya Milli Kütüphanesi (Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro) 1902 yılında aralarında Kütüphane-i Umumi-i Osmani’nin (Bibliothèque Gènèrale Ottomane - Constantinople) de bulunduğu bilgi merkezlerine bazı yayınlar göndermiştir.<sup>49</sup> <sup>50</sup> Brezilya 15 Mart 1886’da uluslararası yayın değişim protokolünü de imzalayan ülkelerden biridir. Bu özelliği nedeniyle Osmanlı Devleti ile de hükümet tarafından yayınlanan eserler dışında, bilimsel ve edebi eserlerin de değişimi bu anlaşma ile ilintili olabilir. Ayrıca bu iletişimin temelinde II. Abdülhamid’in padişahlığının ilk yılında Brezilya İmparatoru ile İmparatoriçesi 1877’de ise kızlarının ziyaretlerinin etkisi de olabilir.

<sup>46</sup> Bu konu ile ilgili 22 Haziran 1903 tarihli bir belgede British Museum tarafından “eski paralar” ile ilgili bir eserin Kütüphane-i Umumi’ye gönderildiği belirtilmektedir. Ancak eserin hangisi olduğu belirtilmemiş ve Yıldız Kütüphanesi kataloglarına erişilemediği için bu bilgi teyit edilememiştir. [y.n.]. Bakınız, “Eski paralara dair British Museum tarafından yapılan neşriyatın padişahın kütüphanesine konulmak üzere sefarete gönderildiği”. HR-SFR3, 528/38, (22 Haziran 1903).

<sup>47</sup> Rıfat Paşa (1862-1925), 1908 - 1909 tarihleri arasında Osmanlı Devleti’nin Londra Büyükelçiliği yapmış diplomattır.

<sup>48</sup> “Yaptıkları neşriyattan bir nüshanın padişahın kütüphanesine konulmak üzere gönderildiğine dair British Museum Kütüphanesi Müdürü’nden sefarete gelen rapor”. BOA. H. HRS3 582-37 (11 Mart 1908).

<sup>49</sup> II. Abdülhamid dönemi sonrasında 1910, 1911, 1914 ve 1916 yıllarına ait raporlarda da Brezilya Milli Kütüphanesi’nin Kütüphane-i Umumi-i Osmani’ye 1’er paket yayın gönderildiği ile ilgili bilgiler vardır. *Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1903 Volume 25*, Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva, Rio de Janeiro, Bibliotheca Nacional, 1904, ss. 319-320; *Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1910 Volume 32*, Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva, Rio de Janeiro, Bibliotheca Nacional, 1914, ss. 754-755; *Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1911 Volume 34*, Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva, Rio de Janeiro, Bibliotheca Nacional, 1915, s. 372; *Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1914 Volume 36*, Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva, Rio de Janeiro, Bibliotheca Nacional, 1916, s. 682; *Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1916 Volume 38*, Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva, Rio de Janeiro, Bibliotheca Nacional, 1920, s. 365.

<sup>50</sup> *Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1903 Volume 25*, Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva, Rio de Janeiro, Bibliotheca Nacional, 1904, ss. 319-320.

## Sonuç

Bu iletişim ile Osmanlı Devleti sınırları dışında basılan bazı danışma kaynakları, istatistiki eserler, edebi ve bilimsel çalışmalardan da haberdar olunması sağlanmıştır. Başta Kütüphane-i Umumi olmak üzere Mabeyn-i Hümayun, Yıldız, Bab-ı Ali, Maarif Kütüphanesi ve bazı okul kütüphaneleri yurtdışından hediye edilen eserlerle dermelerini geliştirmişlerdir. Bu iletişimde British Museum, British Museum Kütüphanesi ve Smithsonian Institution'ın<sup>51</sup> ön planda olduğu görülmektedir.

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı Devleti'nin yabancı devletler nezdindeki güç ve itibarının sürdürülmeye çalışıldığı diplomatik faaliyetlerin yoğunluğuyla ön plana çıkmaktadır. Kuşkusuz bu faaliyetler askeri, siyasi, bilimsel, kültürel, sanatsal ve sosyal ilişkiler alt başlıklarıyla geniş bir yelpaze içinde incelenmelidir. Bu döneme ilişkin yapılan tespit ve yorumların “gerçek”liği ve “doğru”luğu ise belgeye dayalı bilimsel çalışmalar ışığında bir süzgeçten geçirildiğinde değer kazanacaktır. Belgeye dayalı bilimsel çalışmalarda konuya ilişkin efsane ve hikâyeler yerini bilimsel bilgiye bırakır. II. Abdülhamid döneminde yabancı ülkelerle gerçekleştirilen kitap, fotoğraf, yıllık, istatistik, rapor vb. bilgi kaynaklarına ilişkin karşılıklı hediyeleşmeler; var olma ve değişimi birlikte başarmaya çalışan bir padişahın devletin her türlü ilişki ve sorununa aynı hassasiyette önem verdiğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Osmanlı Devleti'nin kültürel ve bilimsel diplomasi olarak da nitelendirebileceğimiz bu faaliyetlerine ilişkin arşiv belgeleri mündericacı günümüzde sürdürmeyi ihmal ettiğimiz bazı faaliyetlerin tekrar gündeme alınması noktasında fayda ve bakış açısı sağlayabilir.

---

<sup>51</sup> 1897'de güncellenen *International Exchange List of the Smithsonian Institution* adlı listede, Smithsonian Institution'ın Türkiye ile 25 bağlantısı bulunmaktadır ve bunlardan 24 kurum ile yayın değişimi yapmaktadır. Diğer bağlantı ise II. Abdülhamid'in kendisiyledir -His Imperial Majesty the Sultan-. Bakınız; *International Exchange List of the Smithsonian Institution*, Washington, Smithsonian Institution, 1897, ss. 329-330.

## KAYNAKLAR

### Arşiv Belgeleri

- BOA. BEO. 1223-91716 (22 Cemaziyü'l-ahir 1316 - 7 Kasım 1898).  
BOA. BEO. 698-52324 (11 Cemaziyü'l-evvel 1313 - 29 Ekim 1895).  
BOA. BEO. 857-64216 (17 Cemaziyü'l-evvel 1314 - 24 Ekim 1896).  
BOA. H. HRS3. 582-37 (11 Mart 1908).  
BOA. HR. SFR3, 409-35 (6 Mart 1893).  
BOA. HR. SFR3. 317-11 (31 Ekim 1886).  
BOA. HR. SFR3. 409-34 (6 Mart 1893).  
BOA. HR. SFR3. 481-65 (20 Haziran 1899).  
BOA. HR. SFR3. 494-6 (26 Mayıs 1900).  
BOA. HR. SFR3. 528-38 (22 Haziran 1903).  
BOA. HR. SFR3. 537-84 (29 Ocak 1903).  
BOA. HR. SFR3. 549-8 (17 Ocak 1905).  
BOA. HR. SYS. 176-11, (14 Rebiü'l-ahir 1294 - 28 Nisan 1877).  
BOA. İ. DH. 1214-95072 (28 Cemaziyü'l-ahir 1308 - 8 Şubat 1891) [a].  
BOA. İ. DH. 1248-97831. (5 Rebiü'l-evvel 1309 - 9 Ekim 1891).  
BOA. İ. DH. 922-73142, (17 Ramazan 1301 - 10 Mayıs 1884).  
BOA. İ. MF. 4-(1314Ca-1) (12 Cemaziyü'l-evvel 1314 - 19 Ekim 1896) [b].  
BOA. MF. MKT. 228-43 (24 Rebiü'l-evvel 1312 - 24 Eylül 1894).  
BOA. MF. MKT. 319-39 (29 Zilkade 1313 - 11 Haziran 1896) [a].  
BOA. MF. MKT. 86-101 (6 Şaban 1302 – 21 Mayıs 1885).  
BOA. Y. A. HUS. 244-67 (20 Receb 1308 – 1 Mart 1891).  
BOA. Y. A. HUS. 263-2 (1 Muharrem 1310 - 26 Temmuz 1892).  
BOA. Y. MTV. 54-8 (3 Safer 1309 - 7 Eylül 1891b) [b].  
BOA. Y. PRK. BŞK. 40-43 (8 Şevval 1312 - 4 Nisan 1895).  
BOA. Y. PRK. BŞK. 40-47 (11 Şevval 1312 - 7 Nisan 1895).  
BOA. Y. PRK. EŞA. 6-19 (7 Rebiü'l-evvel 1304 - 3 Aralık 1886).  
BOA. Y. PRK. M. 4-44 (29 Zilhicce 1315 - 20 Mayıs 1898).  
BOA. Y. PRK. MF. 1-72. (27 Şaban 1306 - 28 Nisan 1889).  
BOA. Y. PRK. TKM. 8-44 (26 Şevval 1302 - 8 Ağustos 1885).

**Kitap - Makale - Bildiri - Internet Sayfaları**

- “Abdulhamid II Gift Books on Microfilm”. (2017). 16 Mart 2017 tarihinde <https://www.loc.gov/rr/amed/pdf/AbdulHamidII.pdf> adresinden erişildi.
- Anameriç, Hakan. (2014). “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Kütüphane Kurumu Anlayışının Değişimi”. *Sultan II. Abdülhamid Sempozyumu 20-21 Şubat 2014, Selanik Sosyo-Kültürel Hayat-Sanat-Basın Bildiriler 3*. Cilt içinde (7-49). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1903 Volume 25*. (1904). Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva, Rio de Janeiro: Bibliotheca Nacional, 1904.
- Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1910 Volume 32*. (1914). Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva. Rio de Janeiro: Bibliotheca Nacional.
- Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1911 Volume 34*. (1915). Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva. Rio de Janeiro: Bibliotheca Nacional,. *Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1914 Volume 36*. (1916). Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva. Rio de Janeiro: Bibliotheca Nacional.
- Annaes da Bibliotheca Nacional do Rio de Janeiro 1916 Volume 38*. (1920). Publicados sob a Administração do Director Manoel Cicero Peregrino da Silva. Rio de Janeiro: Bibliotheca Nacional.
- Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution Showing the Operations, Expenditures, and Condition of the Institution for the Year Ending June 30, 1896: Report of the U.S. National Museum*. (1898). Washington: Government Printing Office.
- Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution Showing the Operations, Expenditures and Condition of the Institution for the Year 1875*. (1876). Washington: Government Printing Office.
- Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution Showing the Operations, Expenditures and Condition of the Institution for the Year Ending June 30, 1886*. (1889). Washington: Government Printing Office.
- Annual Report of the Board of Regents of the Smithsonian Institution Showing the Operations, Expenditures and Condition of the Institution for the Year 1881*. (1883). Washington: Government Printing Office.
- The Bodleian Library: A Report from the Librarian*. (1888). Oxford, [yayl.y.].
- Brown, Yu-Ying. (1998). “Sir Robert Kenneway Douglas and His Contemporaries”. *British Library Journal* 24 (1): 122-129.



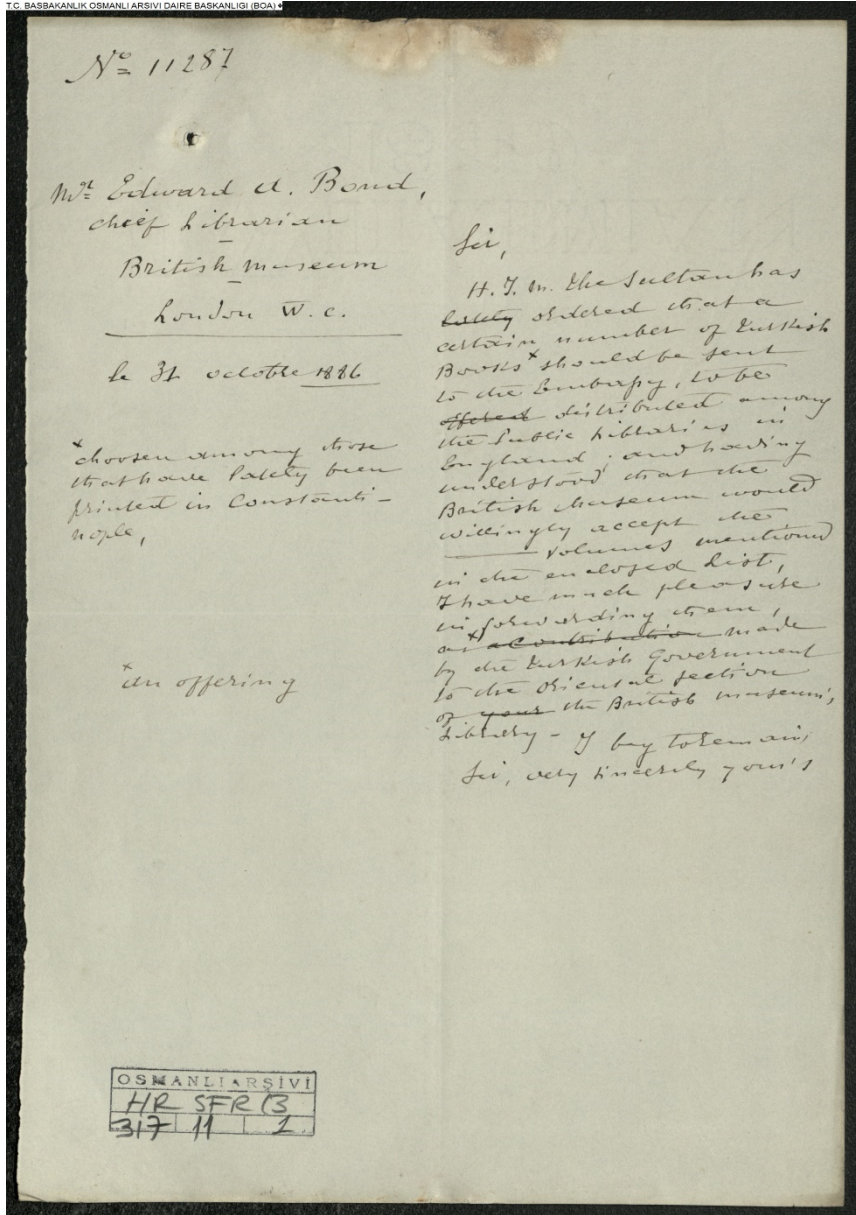
- Burak, Guy. (2016). *The Sultan's Gift: Book Diplomacy in the Early Hamidian Period*. 12 Şubat 2017 tarihinde [https://www.loc.gov/today/cyberlc/feature\\_wdesc.php?rec=7334](https://www.loc.gov/today/cyberlc/feature_wdesc.php?rec=7334) adresinden erişildi.
- Candemir, Murat. (2011). *Son Yıldız Düşerken*. İstanbul: Çamlıca Basın Yayın.
- Cordien, Henri. (1913). "Robert Kenneway Douglas". *T'oung Pao Second Series* 14 (2): 287-290.
- "Corvina Könyvár". (1997). *Magyar Nagy Lexikon*, Edi: László Élesztös, c. 5., Budapest.
- Georgeon, François. (2006). *Sultan Abdülhamid*, Çev.: Halil Berktaý. İstanbul: Homer Kitabevi.
- International Exchange List of the Smithsonian Institution*. (1897). Washington: Smithsonian Institution.
- Jefferson's Legacy: A Brief History of the Library of Congress: Collection*. (2017). <https://www.loc.gov/loc/legacy/colls.html> adresinden 24 Mart 2017 tarihinde erişildi.
- Karal, Enver Ziya. (19..). *Dünya Tarihi: Osmanlı Tarihi IV. Cilt: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*. [Ankara]: [Türk Tarih Kurumu].
- Koçak, Birgül. (2012). "Uluslararası Oryantalistler Kongreleri (1873-1973) Üzerine Bir Değerlendirme". *Kebikeç* (34): 257-294.
- "Korvina". (1915). *Révai Nagy Lexikon, Az Ismeretek Enciklopédiá*, c. 12., Budapest.
- Özcan, Abdülkadir ve İlhan Şahin. (1984). "II. Abdülhamid'in Hususi Mektub ve Telgrafları". *Tarih Dergisi* (34): 417-474.
- Sternberg, Ilse. (2002). "The British Museum Library and the Development of the International Exchange of Official Documents". *eBLJ (e-British Library Journal)*. 20 Mart 2017 tarihinde <https://www.bl.uk/eblj/2002articles/pdf/article2.pdf> adresinden erişildi.









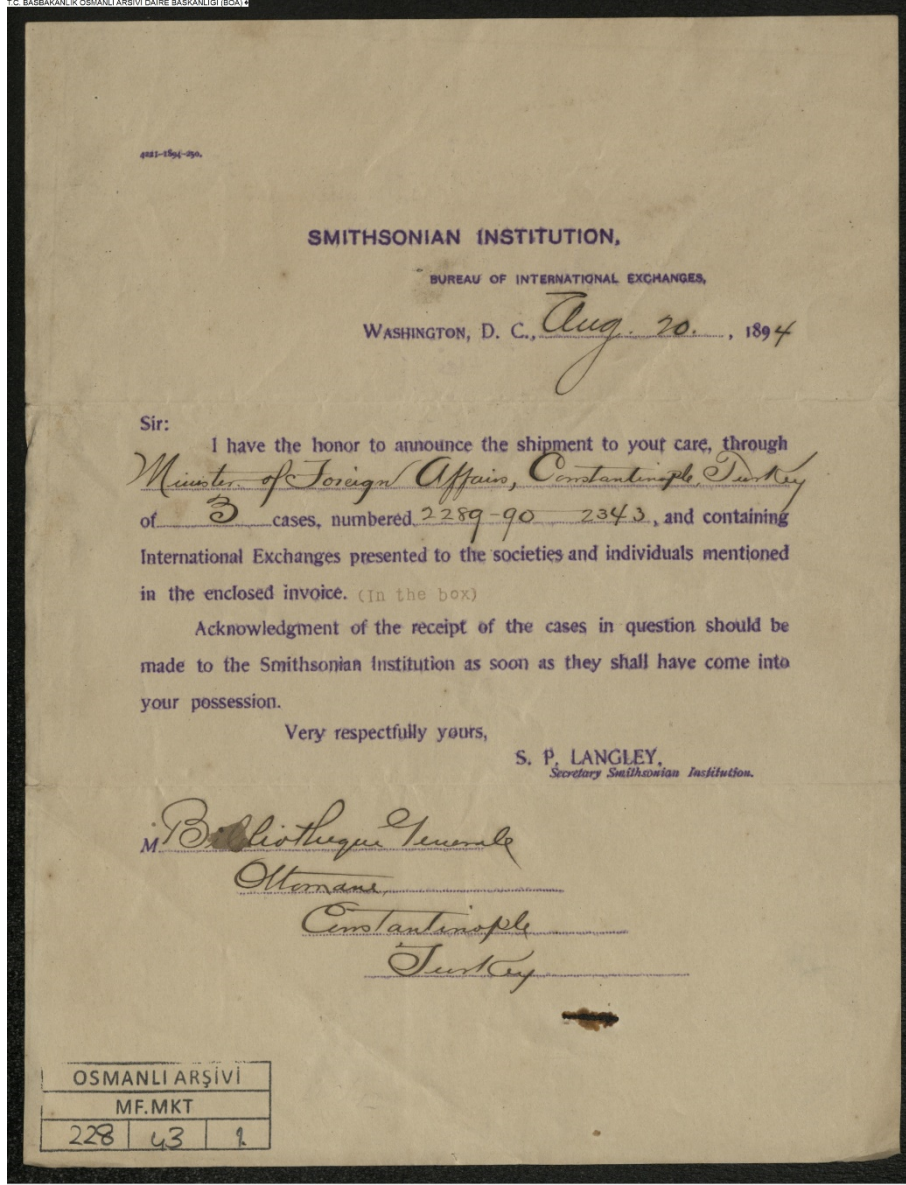


HR.SFR.3.00317.00011.001

EK-4

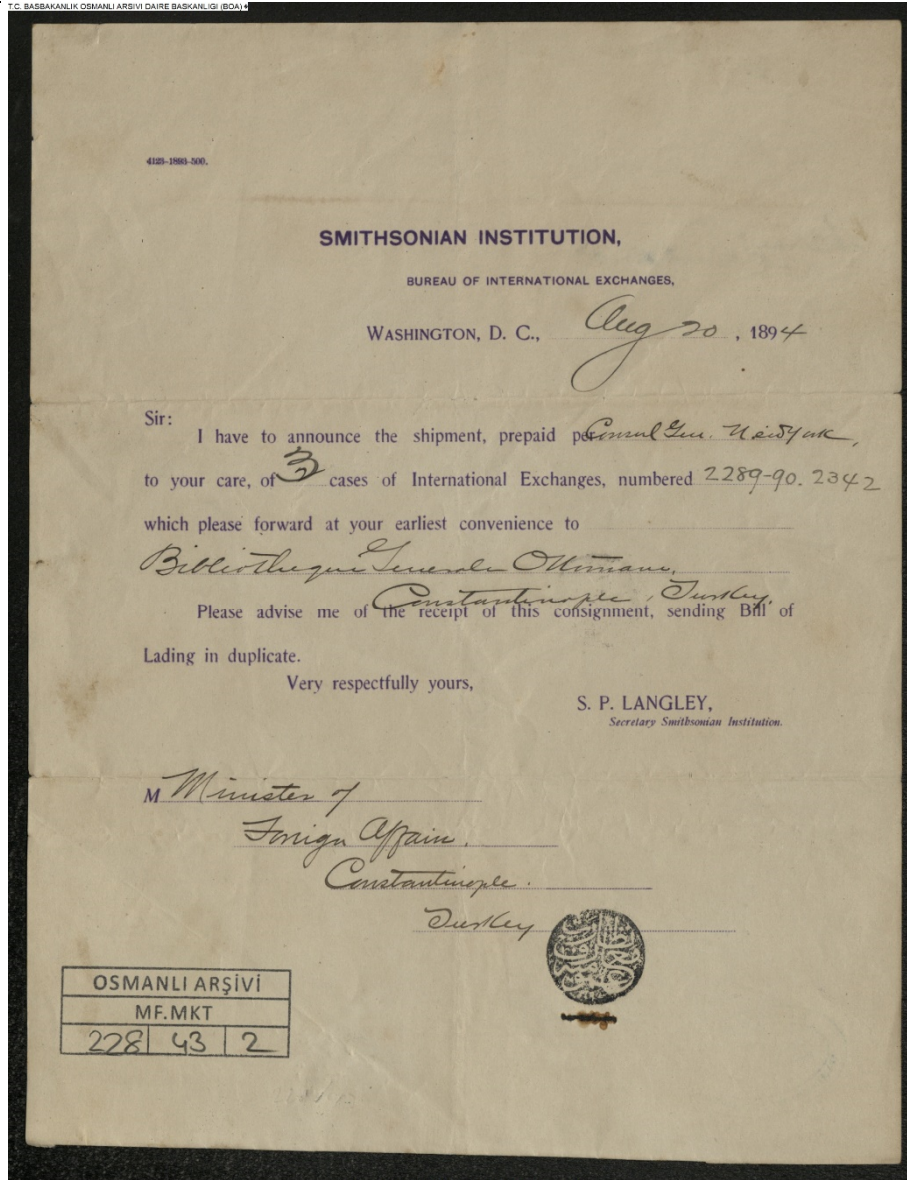






MF.MKT.00228.00043.001

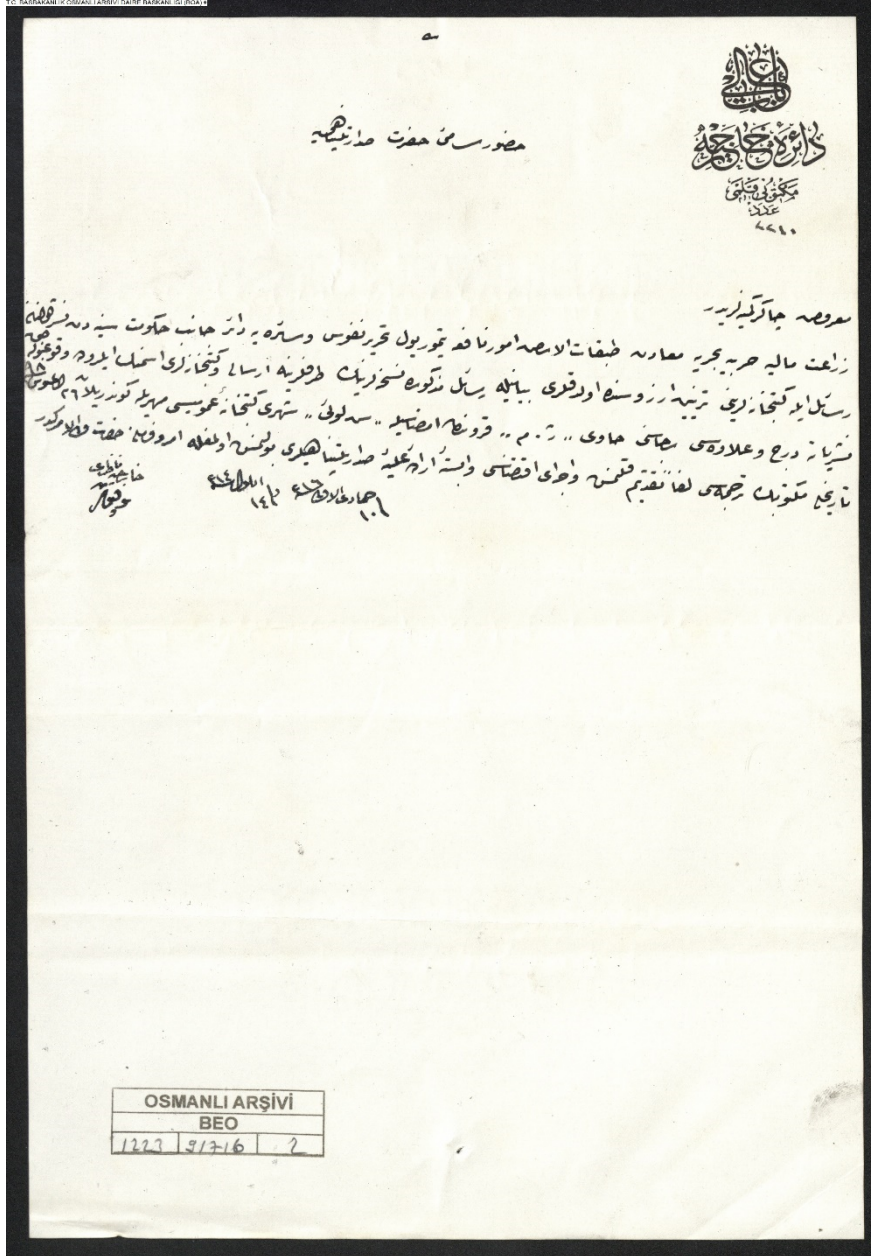
EK-6/1



MF.MKT.00228.00043.002

EK-6/2

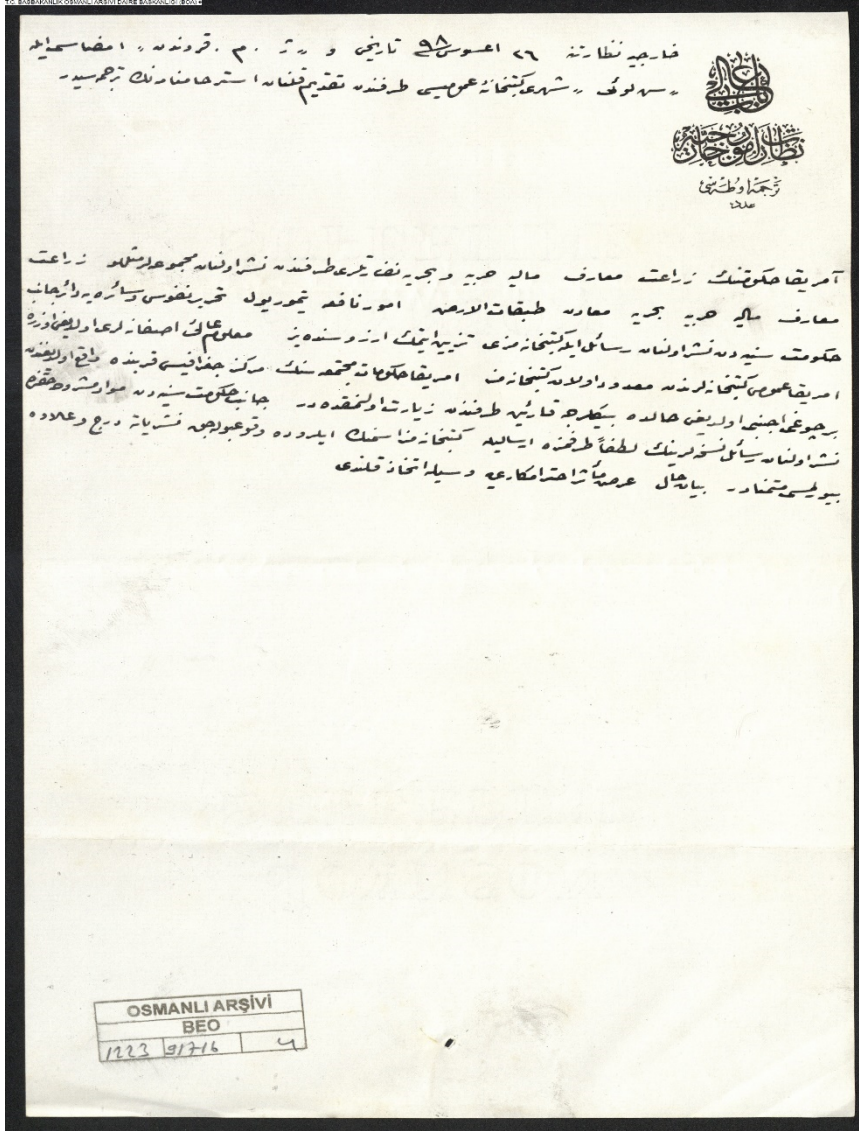




BEO.001223.091716.002

EK-7/1





BEO.001223.091716.004

EK-7/3

